

Var god tag plats

Rolf Bergh & Sören Thurell
Arkitektur KTH

En diskussion om arkitekturteorins platsbegrepp.

ST: Rolf, nu har vi en längre tid vridit och vänt på platsbegreppet tillsammans. Vi har funnit att det är mycket mångtydigt och därför svårt att diskutera som en enhetlig företeelse. Det kan innehålla allt från att finna sin plats i biosalongen till att få en plats i solen, från att vara ett ställe till att vara ett utrymme. Den allmänna innebörden i ordet *plats* kan härledas från grekiskans *plateia*, besläktat med exempelvis "flat" på svenska, således en utbredd yta.

Vi är ju inte de första som funderat över detta, även om det skrivits anmärkningsvärt litet i ämnet. Ett av de mera kända och utförliga försöken att gräva fram vad som bestämmer en plats redovisas av Christian Norberg-Schulz i hans bok *Genius Loci*. De egenskaper som han ser som betydelsefulla karakteriserar platsen på ett ganska allmänt sätt. Det rör sig om tolkningar av topografiska och geografiska särdrag som är permanenta och kan förmodas bli uppfattade på ett likartat sätt av många människor.

I sin diskussion om vad som ger en platsupplevelse i byggda miljöer baserar sig Norberg-Schulz mycket bestämt på uppfattningen att detta består i och uttrycker de naturliga förutsättningarna på en plats. När han därvid lokaliserar detta till det som kan uttryckas med arkitektoniska medel sker det med hans redan inledningsvis uttalade avsikt att hålla sig till det som är konkret (Norberg-Schulz, 1980, s 5). Hans perspektiv kan förenklat sammanfattas i att det är koncentrerat på människors förmåga att i byggnader spegla, tolka och kanske förstärka det som naturen erbjuder (Ibid s 23). I en översikt över miljöpsykologisk forskning hävdar geografen David Seamon att socialvetaren E Relph når längre än Norberg-Schulz i sin tolkning av förhållandet individ-omgivning genom att utgå från människans upp-

Bild 1. Området för våra studier, ett parti av Vasastan. Kartbildens mittpunkt är Odenplan med Gustaf Vasa kyrka

levelse (Seamon, 1982, s 132). För Relph utgör upplevelsen av och tanken om rummet/rymden (space) två poler i ett kontinuum (Relph, 1976, s 2), vilka ger upphov till olika typer av rums/rymdupplevelser av biologisk respektive kulturell natur. I hans framställning utgör arkitekturen en speciell form av platsbestämning som fokuserar de förhållanden och betydelser som människor knyter till platsen.

Norberg-Schulz' observationer inspirerar till att gå vidare med ett kompletterande studium i form av mer närsynta iakttagelser av den personliga upplevelsen i de enskilda fallen.

Detta är något om den allmänna bakgrunden. En annan förutsättning för vårt samtal är att vi kommit överens om att begränsa det till staden och dess offentliga rum. Som exempel har vi valt att se på Vasastan, det vill säga det parti av Stockholm som inryms mellan Odengatan och Tegnérgatan i norr och söder och mellan Karlberg och Östra station i den andra riktningen.

Vi diskuterar således platsbegreppet ur en bestämd synpunkt, inte rent allmänt. Till detta kommer att vi bägge använder detta stadsparti kontinuerligt. Därigenom närmar sig vårt förhållande till denna plats den innebörd Heidegger formulerat som den där man bor, den man brukar, det vill säga där vi "dväljs" eller "buan" (Norberg-Schulz, 1980, s 23).

Vasastan är således någonting annat för oss än t ex Kungsholmen. Den blir ett område mellan två målpunkter som vi råkar ha tillsammans – i närheten av Östra station i öster respektive Rörstrandsgatan i väster. Skillnaden mellan oss är bara att vi utgår från vardera änden och ofta möts på vägen.

RB: Ja, jag går från Östra station vid Valhallavägen och har då två vägar att välja mellan. Den första följer Odengatan som leder som en solljus dalgång tvärsöver norra Stockholm och först faller den i en mjuk linje ned mot Brunkebergsåsen, där den stiger brant upp mot Odenplan, med krönet markerat av Läkarhusets¹ grå rätblock.

Bild 2. Odengatans backe upp mot Odenplan

Så tar Odengatan ett jätteskutt och hamnar på Sankt Eriksplan, studsar vidare ut över Kungsholmen och landar först vid Stadshagens fasader.

Odengatan har breda, bekväma och rena trottoarer och här och var ett trevligt café. En sida är alltid solig. Den rika grönskan döljer själva husfasaderna, men deras nackar tecknar ett pärlband av vackra lägenheter mot rymden. En stad i staden.

Man får gå ganska långt innan Stadsbibliotekets² två enkla volymer träder fram i perspektivet. Den mäktiga cylindern med sin taklist i nivå med Odengatans takvåningar och det kubiska, tryckta blocket, vars taklinjer spelar samman med Brunkebergsåsens enkla volymer.

Uppe på Odenplan möter man trafiken, och liksom de flesta torg i Stockholm är det söndertrasat av buss- och biler. Den enda fria ytan man kan dra sig till utgörs av grusplanen kring Gustaf Vasa kyrka³ vid torgets fond, men den är blåsig, den är störd av bullrande trafik, som interfolieras av elektroniska, snabba psalmverser, sjungande ut ur högtalarbatterier i krokenens högsta tornspira. Denna kroken som ynglat av sig med småbakelser över ett helt kvarter.

Hör Gustaf Vasa kyrka egentligen till Odenplan eller Odengatan?

Den höga stenterrassen tecknar ett tydligt kvartersblock – den hör till Odengatan, för Odenplan är den en "flodelare". Den högra floden är Karlbergsvägen, denna breda soliga flod i en konvex längd som vore den en startbana för flyget! På samma sätt som Odengatan i sin konkava sträckning inbjuder till liv och promenad stöter den konvexa Karlbergsvägen gångarna ifrån sig.

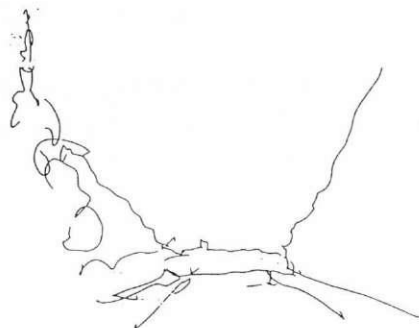

Bild 3. Perspektivet i Karlbergsvägen med Gustaf Vasa kyrka till vänster

Eller, varför inte ta den gröna motionsslingan till Karlberg?

Alltså börjar vi på Uggleviksgatan med den sköna tegelvolym där Sven Hermelin hade sitt arkitektkontor. Och därefter berg upp och berg ned över Engelbrektskyrkans⁴ krusade höjd – berg upp. Arkitekturskolans grå

volym spelar vackert mot Wahlmans graniterrasser och skolans gröngrå färg får lyster av grannhusens rosa, röda fasader. Där nere på den trädbevuxna förplatsen till arkitekturskolans⁵ låsta entré vid Karlavägen kunde den smarte byggmästaren få in ett femvånings kontorshus så som man föreslagit på Jarlaplan.

ST: Det vore just snyggt att ta bort den skyddande oasen för den vandra-re som kommer från andra hållet innan han skall dra vidare uppåt i sten-öknen!

RB: Och nu berg ned. I tankarna växer skogstjärnen fram, ett himmelsöga i den djupa skogen. På fars tid var Jarlaplan Katträsket, där pojkarna från Norra Real slogs med ungarna från Engelbrekts folkskola. Där har alltid varit en bit rymd och en bit ljus och luft, och där bygger man bara inte ett massivt strykjärn, utan skall man bygga, gör man det i varierad och låg skala.

Och strax passerar vi Birger Jarlsgatan och ser spårvägshallarna⁶ som blir som en illustration till de här tankarna. Kikar man bort upp mot backen, mot Regeringsgatans mynning, så ligger där ett litet 1700-talshus⁷ och skänker en ljus- och luftvolym över den mörka gatan. Nog är det skönt för dem som promenerar.

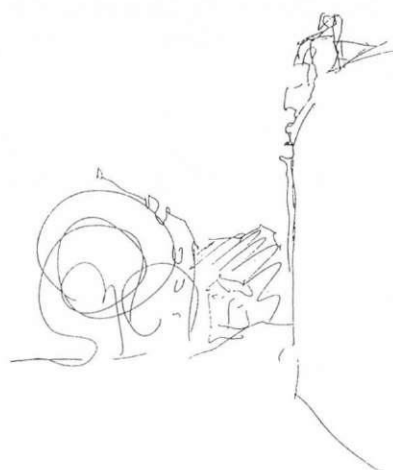

Bild 4. Regeringsgatans mynning mot Eriksbergspan

Vi kommer in i ett massivt femvånings stenblock med "gaturaviner". Där inne tittar fönster på fönster i väntan på solen. Där inne möter man himlen mot takens ibland sjungande, roliga takarkitektur, hörntorn, takkupor, sär-egna i sitt formspråk, och en och annan lyckost som prånglat in en tak-våning.

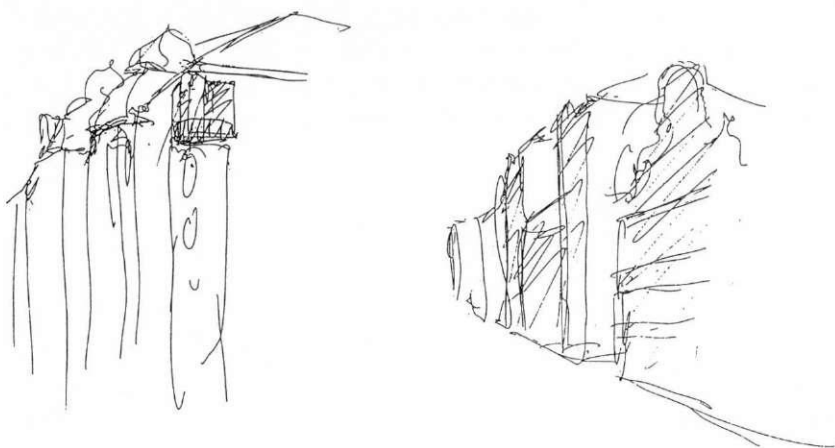

Bild 5 och 6. Balkonger, tornhuvar och gavlar på Kungstensgatan.

ST: Denna möjlighet att söka olika vägar är för mig ett stort värde när jag skall fatta, eller varför inte omfatta, staden. I en okänd stad gäller det ju att överhuvudtaget finna vägen, sedan att finna den bästa. För somliga är det kanhända enbart liktydigt med den kortaste, men för mig är det också den intressantaste och till slut helst en kombination med flera valmöjligheter. När man sedan jämför på kartan visar det sig för mig att avvikelserna från fågelvägen, som i det här fallet är en kvarts mil, sällan är särskilt stor.

Jag tror att tillfredsställelsen med att skära sig igenom ett stadsparti med alla dess ingredienser kan motsvara ett djupt liggande behov av erövrande, en primitiv jägarinstinkt som ger mig rätt att äga den plats som detta område

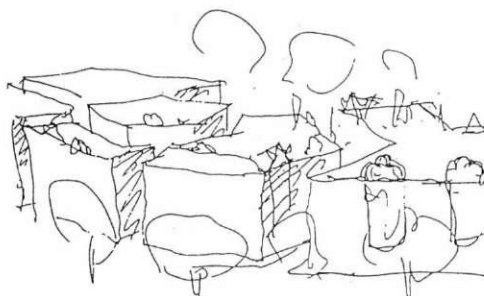

Bild 7. Kvartersblocken vid Birger Jarlsgatan.

Bild 9. Tornet vid Sankt Eriksplan

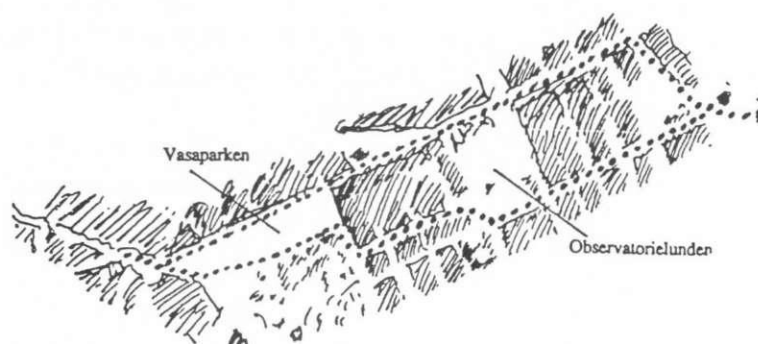

Bild 8. Två vägvälmöjligheter för gående mellan Rörstrandsgatan och Uggleviksgatan, något längre än fågelvägen.

utgör. Något motsvarande till den njutning som Wallace Stegner kände när han följde stigar och spår på faderns farm i Saskatchewan: "... de var ceremoniella, en påminnelse om att vi inte bara hade en rätt att uppträda på prärien, utan att vi ägde och behärskade en del av den ... Att nöta upp en sådan stig på jordens yta är en intim handling, liksom kärlekens ..." (Relph, 1976, s 10).

En stillsammare variant av detta är känslan av att befinna sig på en plats, att uppleva den som sin egen – att vara eller leva på en plats – det som Relph kallar lived-space. Men detta innebär också en utåtriktad sida, att ta del, delta i det sociala livet, gemenskapen.

För min del är utgångspunkten Rörstrandsgatan, en av Stockholms trevligare gator, inte bara på grund av alla krogarna utan också därför att den fortfarande är en tät och fungerande boendemiljö med allt vad som hör till en sådan.

Från denna gata är det ganska entydigt för mig att sikta in mig på Vasaparken via Sankt Eriksplan. Tillsammans bildar dessa en stor, ljus rymd i vilken den svängda norrväggen fångar ett stort stadsrum där ytterst vattnets närvaro i Klara sjö är kännbar. Den södra väggen, uppväxt ur Atlasmuren, står inställd som en volym och skuggar - öppningsvalven framhäver detta.

Sankt Eriksplan är ingen plats man *är* på – man passerar den, och det gör också trafiken. Det lilla tjugotalstornet på Sankt Eriksplan 1⁸ uttrycker detta så subtilt, som ett slags nav i den rörelse som rummet inskriver – eller en fyr. Överhuvudtaget är det huset en känslig insats. Sedan kommer Bonnierskrapan⁹ litet parentetiskt som ett eko i söder – en progressiv jätteskorsten som bolmar väldigt i vinterkylan.

Vasaparken har *rymd* men är till exempel obetydligt större än Kungsträdgården, lika stor som Kronobergsparken och hälften så stor som Hum-

legården. Åtminstone delvis suggererar den en naturkänsla som är ovanlig för en stadspark; en starkt bidragande orsak är att ingen trafik går på den södra sidan vilken flyter samman med Sabbatsbergs ganska gröna sjukhusområde.

Här känns markens rörelse som en spegling av min egen. Jag minns mitt första möte med Vasaparken när jag just hade flyttat in i området, en solig sommardag. Parkens grönska kom emot mig i motljus efter trafiklarmet på Sankt Eriksplan. En lycklig känsla av befrielse, av att kunna röra mig fritt, av att kunna sjunga med i den ganska vilda naturstämningen i parkens västra del. Det är inte bara en fråga om att kunna välja olika vägar utan också om att man är obunden av biltrafikens disciplin. Så till vida är det konsekvent att mängder av barn leker där, att joggare i alla åldrar flåsar mellan träden och att människor vistas bland buskarna i mer eller mindre asocialt syfte.

RB: Odengatan leder mig rakt in i Vasaparken. De tornprydda husen vid Dalagatan är porten, Lallerstedts låga pastellfärgade posthus¹⁰ vid Odengatan tillhör parken. Man väljer att följa gatans norra vägg eller parkdelen längs den härliga gräsytan som ligger i en vid gryta. Nu när man avlägsnat stålstatket som avgränsade ytan har den blivit en pelouse, som botten av en mycket stor och ljus "luftglob" nedsänkt från himlen över staden.

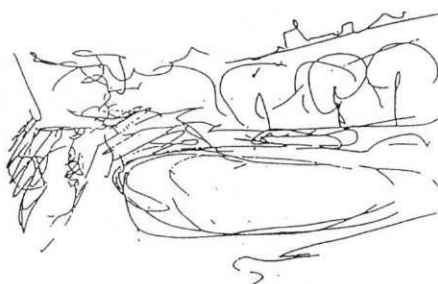

Bild 10. Vasaparkens gröna pelouse

Längre fram skär Torsgatan genom den del av parken som sträcker sig fram till Sankt Eriksgatan. Finns egentligen Sankt Eriksplan? Är den inte bara ett gatukors mellan Odengatan och Rörstrandsgatan? Över det leds vi till Rörstrandsgatans trädkronor, Lewi Petrus' vita Filadelfiakyrka¹¹ och ut mot Karlbergs¹² rika aftonljusa grönska. Så är målet nått!

ST: Men låt oss stanna till ett slag för Vasaparken. Längs norrsidan står husen som en lång rad individer och blickar ut över den öppna ytan. Parkens östra del är ordnad med större och lugnare tag. Den lilla lutande ytan uppmot korsningen mellan Dalagatan och Odengatan är betydelsefull som

övergång mellan parkens öppenhet och gatornas bundenhet. Därmed får den den typiska dubbelbindning som tycks vara så värdefull för intensiteten i en plats: dels tillhör den fortfarande gatumiljöns aktivitetsområde, dels är den en del av den vidsträckta parkytan – släktskapen med den gröna gräsmattan är kännbar.

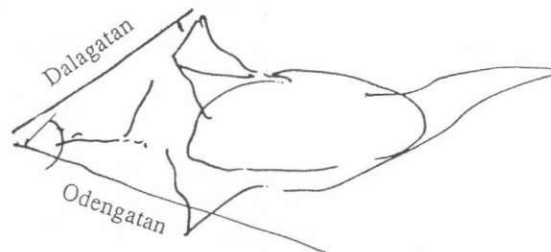

Bild 11. Rörelsemöjligheter i Vasaparkens plana del.

För att göra denna tillhörighet (som samtidigt är en åtskillnad) kännbar tror jag det är lyckligt att ytan lutar och har en särskild beläggning – asfaltering och ränder och en rundel av vit gatsten.

Vad innebär det att befinna sig här? Genom stenmurarna mot gatan och nivåskillnaden har man överblick, en distans som ger en viss avskildhet och ro. När man kommer från gatan hejdar man sig för att kunna andas in allt det man ser, låta blicken söka fritt – alltså en parkentré. Och under den varma årstiden kan man också stanna här, bli sittande vid ett bord i den lilla uteserveringen, något sidoordnad från den egentliga passagelinjen i parkens diagonal.

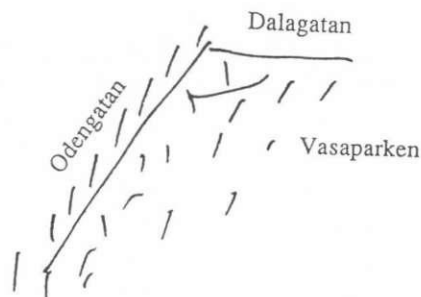

Bild 12. Vasaparkens hörn vid Dalagatan-Odengatan.

Från ena sidan trafikens brus, från den andra ljuden från fåglar, hundar, barn. Ljuden definierar ens närvaro. Men det är också ljuset som förs samman och förtätas innan det äts upp av skuggorna mellan kvarteren längs Odengatan. Denna process mildras av fyra stora trädkronor, ljusfångande, vinddallrande.

Parken betyder frihet att röra sig – en typisk replik mellan två väninnor: ”Ska vi ta vägen genom Vasaparken?” Trottoaren däremot innebär lineär målinriktad rörelse.

Boulevardens träd förmedlar människans mått till husen – det ofta hörda påståendet att hus inte bör vara högre än träd håller inte. På Odengatan inlemmas träden i parken, den skvalpar över på gatan/boulevarden. Längre bort kastar kvarteret sin skugga, blir trängre och rumsbildande mot parkens rymd – en fin serie från väster till öster: först öppet åt höger, sen stängt från båda håll, så öppet åt vänster, så något stängt igen, sen öppet åt höger, så stängt åt båda håll, därmed är vi över korsningen med Sveavägen.

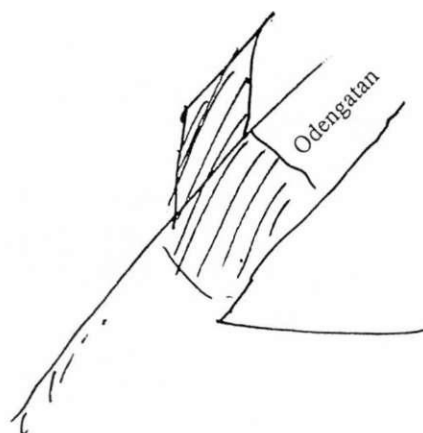

Bild 13. Kvartersskuggan på Odengatan bortom Vasaparken.

Men allt detta är någonting som jag bara upplevt medvetet ett fåtal gånger. För det mesta existerar denna plats som en relativt omedveten beståndsdel i det mönster som hus, gator och park bildar i ett större sammanhang. Något som jag passerar på min färd, på endera sidan. Och i det sammanhanget kan det vara intressant att notera att vi bägge kommit till uppfattningen att platsen är ett begrepp som är intensivt knutet till en dynamisk, kontinuerlig, upplevelse av ett stadssammanhang samtidigt som det givetvis innebär en bestämning av ett visst ställe. På engelska är det kanske mer naturligt att göra en åtskillnad mellan *space* och *place* som till exempel den kinesisk-amerikanske platsteoretikern Yi-Fu Tuan. Han förknippar "space" med rörelsen och "place" med pausen liksom också med frihet respektive säkerhet (Tuan, 1977, s 6).

RB: Rytmen kring denna stadspart för åter till Odenplan. Jag märker att min uppmärksamhet fångas av Stadsbiblioteket och att en jämförelse med Gustaf Vasakyrkan blir naturlig. De är båda omgivna av kraftiga murar som klart definierar kvartersmarken. Båda har som uppgift att plana ut en sluttning och ge en horisontell byggnadsyta och genom murarna en maximalt stor tomt. Ändå binder sig Gustaf Vasakyrkans fria volymsuppbyggnader

hårt till Odengatan – medan Stadsbiblioteket skapar en suverän frihet i det stramt stadsbildmässiga gatuhörnet Sveavägen-Odenplan – i sanning ett genialt grepp att förena ett ursprungligt, storskaligt landskap med en stor byggnads volym i en strikt upplinjerad rutnätsplan.

ST: Så knyts våra vägar samman. Men som vi antydde i början finns det principiellt två vägar för att genomkorsa området. Att döma av var våra möten sker föredrar vi båda den ena som också är den kortare. Visserligen är promenaden längs Odengatans trädkantade och myllrande svacka en intensiv rytmupplevelse av ständiga växlingar mellan öppet och slutet, ljus och skugga. Men de möjligheter att treva sig fram i skrevorna i de stora kvartersblocken som är förunnade de gående (i motsats till bilisterna) i den sydligare sträckningen innebär en helt annan fördjupning av upplevelsernas perspektiv. Här kan en annan skala av detaljer träda fram, här blir varje förälder på väg till dagis med sin telning intressant, eller till och med spyan på trottoaren efter nattens fest, fortfarande ett kalas för kråkorna. Och här gör sig också de egna tankarna påminna. Aldrig skulle jag kunna få ett blixtrande infall på Odenplan, däremot intill ett sargat fönsterbleck på Observatoriegatan. Här är det den mediterande flanörens värld som råder, sparsamt avbruten av skyltfönstrens lagom intressanta egendomligheter, kramsfåglar, golfutrustningar eller snitsig mediautrustning.

RB: Men vad står dessa femvåningsblock för? Nu tomma, öde gaturaviner – få skyltfönster, inga offentliga rum! Gatan - ravinen är biluppställning i fulla rader. En bil kan åka åt ena hållet, en annan bil åker åt andra hållet. Människor – instängda av bilraderna vandrar åt andra hållet eller varför inte åt ena hållet. De smiter in i en port, eller viker om höm till en ny "ravin" till en ny port in till en gård med en bänk och ett träd – en ny port och så i spiraltrappor upp till det innersta rummet där världen möter i TV:n.

Jag är uppvuxen i Vasastans stenblock. Vi hade fyra ölschapp, vart och ett med en stadig utkastare, öppna mellan 5 på morgonen och 10 på kvällen, där man också kunde äta bra. Dessa schapp etablerades alltefter som staden byggdes ut. Vi hade kvar vår kvartersbio Athena där surret från maskinrummet lockade oss att studera undret. Där inne klinkade en tant på piano i takt med Tom Mix bravader. Vi spelade kula där hästarna inte pinkat, åkte kälke utför Rörstrandsgatan och nådde ofta Karlbergs huvudtrappa. Eller 7-portsbacken inte långt därifrån, bästa backen i stan. Eller över Solnaskogen till Haga nöjesfält där man senare också dansade.

Det är dags att besvära sig för ungdomen som alltid haft gatan som sitt rum, öppna kvarterslokaler för dans, kafé, musik, lek, slöjd, en slags enkla musikkaféer. Detta – *att besvära sig* – innebär det inte att acceptera och leva i vårt eget *nu*? Estetiken laborerar gärna med alla gamla *nu* – de som vi utan

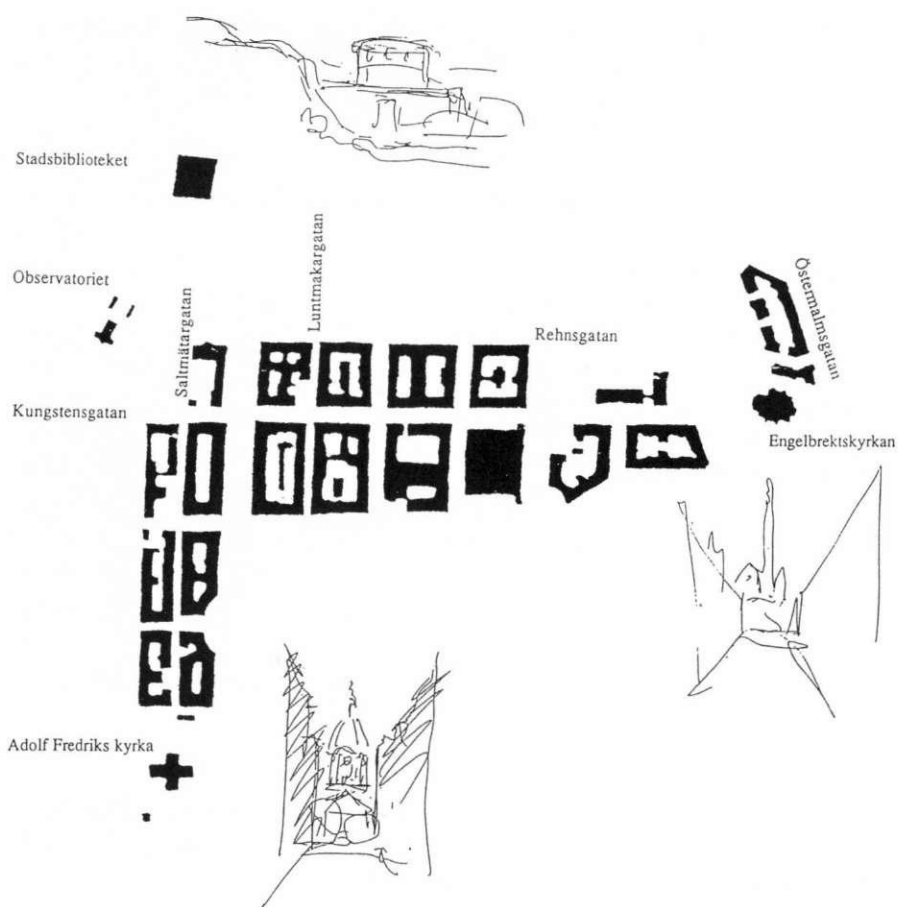

Bild 15. Korsningen mellan Saltmätargatan och Kungstensgatan. Gatuperspektivets utblickar mot Stadsbiblioteket, Engelbrektskyrkan och Adolf Fredriks kyrka.

fara vågar se men nästan alltid förfalskar och förskönar. Vi befinner oss i ett *nu* och inbillar oss att det bara är de gamla *nu* som besitter skönhet. Detta är falskt, de gamla *nuen* var ofta grymma okänsliga osociala besvärliga jobbiga. Denna förfalskning gör att vi konserverar oss, den gör att vi hindrar vår ungdom att leva ut och vi konserverar våra gamla till vackra paket, precis som vi konserverar hus och miljöer. Vi liksom inte vågar leva ty vi *representerar* krafter, vi *äger* inte krafter och alltså följer vi estetiska lagar mer än livets. Livet är i sig alltid enkelt och klart men det är oerhört svårt att se, så vi litar inte riktigt på verkligheten i våra ord. Livet kan aldrig bromsas, det söker sig alltid nya vägar och finner nya rum. Det som representerar söker ofta sitt och ser inte livet, det enkla klara i livets källa.

ST: Jag håller gärna med om att den gamla stadens form och dess användning är två sidor av stadssammanhanget som avlägsnar sig från varandra med skrämmande hastighet. Men ändå är den gamla staden förbluffande stark. Arkitektoniskt uttrycks ju detta bland annat genom de ständiga utblickarna mot avlägsna blickpunkter som bidrar till att definiera var i staden man befinner sig, till exempel tornen i Drottninggatan i fond eller höghusen i Sveavägens perspektiv. Koncentrationen på sådana hållpunkter bidrar uppenbarligen till orienteringsmöjligheterna men också till att kunna mäta avstånden. En vandring i tät stad är en spänning mellan detaljupplevelser och överblickbara sammanhang. Som David Canters undersökningar visar (Canter, 1977, s 79 ff) mäter man gärna staden med hjälp av detaljupplevelserna och överskattar därigenom i allmänhet avstånden – i London i genomsnitt med 30 %. – De här synpunkterna leder vårt intresse till den andra plats vi funnit tala till oss på ett särskilt sätt.

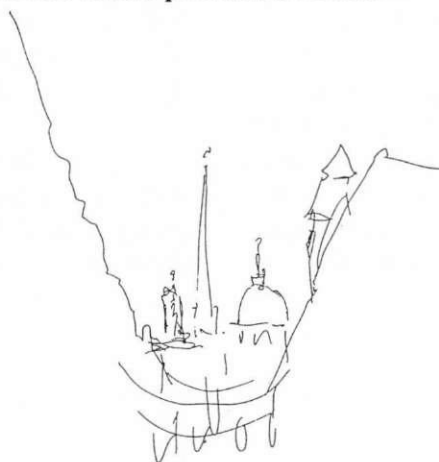

Bild 16. Det smala perspektivet i Drottninggatan framhäver mycket avlägsna punkter som Storkyrkan, Tyska kyrkans och Katarina kyrkas torn.

RB: Ja, på vår andra väg, vid foten av åsen där Kungstensgatan skär Saltmätargatan ligger faktiskt en av stadens viktigaste utsiktspunkter. Kikar man uppåt, åt väster, anar man Hårlemans två vackra och enkla volymer mot himlen¹³. Och kikar man mot öster, så möter man Wahlmans litet själv-säkra betongförstärkta tegelkatedral. Och mot söder möter vi Adelcrantz, ljusets mästare, i Adolf Fredriks kyrka¹⁴, och i tankarna hör jag flöjten och sången från Confidencen¹⁵ vid Ulriksdal, Adelcrantz är också akustikens mästare. Och så förstås Asplunds stadsbibliotek mot norr. Den härliga skulpturen vid foten av åsen, som om han hade lekt i en jättelik sandhög med de två enklaste formerna i ett generöst samspel mot åsens två volymer. Det hela ligger lite snett i stadsbilden för att förstärka förhållandet och friheten mot åsen.

ST: Man kan verkligen fråga sig vad det är som gör denna korsning så betydelsefull.

Den är i och för sig en föga anvärkningsvärd plats – kvarter, hushörn, park och andra detaljer står ganska oförmedlade intill varandra och bildar inte något meningsfullt samband. Och särskilt olyckligt gör sig den glesa biltrafiken gällande som en ogenerat klumpig rörelse tvärs över.

Som jag ser det är platsen intressant därför att den är en punkt på ett stråk för gående genom detta stadsparti. Stråket bestäms dels genom att det för fram i södra gränsen till Observatorielunden, med möjligheter att runda denna på väg till målpunkter kring Odenplan; dels genom Engelbrektskyrkans riktmärke i fjärran. Dess andra koordinat bestäms av att man befinner sig vid foten av Brunkebergsåsen. Antingen man kommer från Sveavägen och tar sats för att börja klättra uppåt eller man kommer neddansande uppifrån och börjar marscherandet genom stadskvarteren igen så är det naturligt att bli uppmärksam på den plötsliga blicken in i Saltmätargatan mot Adolf Fredriks kyrka. Den motsatta sikten längs åsen är inte lika iögonenfallande men vissa dagar och särskilt när löven har fallit framstår stadsbibliotekets rundel i all dess rymdomslutna frihet.

Denna ensemble av tre märkvärdiga byggnader har kanske särskilt intresse för en arkitekt, men det de inbegriper är betydelsefullt för envar. Viktigast är troligen närvaron av åsen och den punkt för dess utsträckning norrut som stadsbiblioteket sätter. Denna situation uttrycks söderut i det trånga gatuperspektivet där Adolf Fredriks kyrka snarare utgör ett förebud om en stadsmässig fortsättning – en öppning till ett annat rörelsemönster – än ett hinder för en vidare kontakt.

Vad Engelbrektskyrkan säger eller vill säga kan vara svårare att fastställa. Ibland kan jag tycka att den är en ofantlig kuliss. Den innebär framför allt en manifestation av ett topografiskt förhållande av särskild räckvidd för en betydande del av stadsbilden, något som man påminns om på ett överraskande sätt när man ser det slanka tornet redan ute vid Danvikstull. Man slås också av detta förhållande när man står vid Observatoriet och ser Engelbrektskyrkan och Johannes kyrka¹⁶ ligga och flyta ovanpå hustaken. Men i de mer näralliggande perspektiven är Engelbrektskyrkan bara betydelsefull för Östermalmsgatan och Kungstensgatan. Dess betydelse som riktmärke för en promenad framgår klart genom en jämförelse med motsvarande avsaknad i Rehmsgatan som löper parallellt med Kungstensgatan. Som berättande och förtydligande element i staden visar den sig som den enstaka individen som tydliggör kvartersblockens upprepning genom sin kontrast.

RB: Så har vi sett på staden i dess många skiftningar. För mig har några allmänna iakttagelser blivit levande.

Stenblocken blir som celler, lätta att urskilja i stadsbilden, medan de breda, trädbevuxna boulevarderna bjuder in livet att pulsera. Jag rör mig på boulevarderna men går in i blocken. Exempelvis rör jag mig längs Odengatan men går in på Luntmakargatan.

En annan iakttagelse är hur underligt folkströmmar passerar staden, hur oförskämt fritt trafikleder ockuperar mark på våra torg och till sist hur döda stenblockskvarterens gator blivit.

Vid "röd gubbe" ställer vi upp oss på var sida om gatan som i gamla tiders fältslag. Vid grönt rycker vi så an och trängs i mötet i ett virrvarr. I sydliga länder bildas däremot slutna folkströmmar som respektfullt passerar varandra.

Jag minns några veckor i Venedig 1978 där de gående folkströmmarna är enorma. När en smal, fullpackad gränd mynnar i ett stort torg håller folkströmmen sig i samlade banor. Vid hinder leds den åt sidan så att läställen skapas där vänner eller spontant mötande kan dra sig åt sidan för ostörda samtal.

Men hos oss sprider sig gående, passerar på var sida om hindret så att de spontana läplatserna inte uppstår. Tänk på trängseln på Drottninggatan eller Hamngatan med dess mängder av orediga möten och hur svårt det är att gå undan en smula för samtal. Det är snarast vid gatuförsäljarna vi stannar till eller när våra hundar vill prata med varandra.

Och biltrafiken! När jag kom hem från Venedig lade jag fram ett förslag att skapa en T-korsning nedanför Riksbanken på Brunkebergstorg och ge Gallerian chansen att växa ut på den frilagda förplatsen. Så gör man nu på Stureplan och det verkar lika nödvändigt att koncentrera de spatiösa slingorna vid S:t Eriksplan eller Sergels torg.

ST: En annan sida av saken är den mer formalt gestaltningsmässiga. Ett problem som dyker upp när man försöker lägga tyngdpunkten på den egna upplevelsen är att man i likhet med Relph leds in på att definiera platsens identitet som sammanhängande med vår identifikation med den. Men detta kan ju knappast vara en heltäckande beskrivning av det som händer oss vid mötet med stadens delar. Det är orimligt att tänka sig att vår väsentliga upplevelse genomgående skulle bestå i att vi identifierar oss med allt möjligt. Staden sedd som en serie händelser har ju också sitt värde som rent utanförhållande skådespel som vi kan betrakta för vår förströelse utan att nödvändigtvis ta del i den. Och vissa saker är vi direkt främmande för; troligen är det trots allt rätt tillfredsställande att det finns ställen som vi vill undvika i mörkret, som Vasaparkens västra del eller Sveavägens sträckning vid Adolf Fredriks kyrka, där polisens blåa lyktor ofta blinkar – en lockelse som vi för tydlighetens skull måste säga aldrig får legitimera att kriminaliteten tillåts få fritt spelrum ...

Staden sedd som spelplats för möjligheter, mina egna och andras, får som jag ser det uttryck i de växlande kvalitéer som organisationen av byggnadsmassorna innebär. Till att börja med kan man följa detta spel och se vad det består av. Topografiska förhållanden, öppna partier, kvartersväggar i gatuperspektivet och monumentalbyggnader är de stora byggstenarna. En särskilt intressant omständighet bildar gatukorsningarna – de är de platser där hushörnen ges tydliga gestalter och uppsyner. Detta markeras på sitt sätt också genom att det är så vanligt att folk står och pratar just i gatuhörnen, de platser där vägarna skiljs.

Trafiken befinner sig på nästa nivå tillsammans med skyltfönster, portaler, träd och liknande, fasta institutioner som reglerar rörelser och positioner. Sedan kommer de enskilda människorna och de aktiviteter som omger dem, djur, stenar, växter, stenläggningar, fönsterbleck, skyltar, ornament, vindar, ljud, trafiksignaler. Dessa bildar tillsammans ett ständigt växlande myller av detaljer som ackompanjerar den stadiga rytmen.

Vi tänker nog inte så mycket på de stora linjerna till vardags, de är så självklart närvarande, däremot är det flimmer av händelser och detaljer mer eller mindre närvarande som rör sig kring våra tankar, associationer och minnen. Och du påminner om institutionernas betydelse, det vill säga de mötesplatser som kanske påverkar människors handlande på det mest betydelsefulla sättet.

Slutligen är det en oroande fråga var ansvaret för denna helhet befinner sig, hur man kan tänka sig att behöva formulera det, hur det kunde fördelas.

Normalt föreställer man sig väl att något slags sådant övergripande ansvar existerar, fast man inte har så lätt att formulera vad det kunde gälla och hur det skall organiseras annat än på ett mycket abstrakt och formellt sätt. På en mer detaljerad nivå blir detta ansvar knappast tydligare eller mer närvarande. Hur fångas stadsperspektivets möjligheter och problem upp i det begränsade sammanhanget, hur kan en rad enskilda sådana samordnas och var ligger ytterst ansvaret?

Bild 14. Urskiljandet av detaljer i stadsväven i en skala av tilltagande förfining.

Dessa frågor aktualiserar någon sorts planeringsstrategi – ett helhetsperspektiv. Inte minst tycks det vara viktigt att se till att både mänskliga och topografiska aspekter uttrycks och bringas till ett möte. I den gamla staden kan vi förledas att tro att detta förhållande är givet för gott, i den nya kan vi tro att vi inte förmår att föreställa oss det. Men problemet är lika i bägge fallen – det måste ständigt gestaltas på nytt.

RB: Det slår mig att både under min morgon- och aftonpromenad har jag ljuset med mig medan du har ljuset mot dig. Soliga momar eller aftnar uppstår det ofta långa skuggor som ser ut att gå tre till fyra meter framför mig. På boulevarden blir skuggorna ett livligt spel. I stenblocken, på öde gator, blir skuggan besvärande, särskilt när man skall gå om någon. Jag undviker gärna detta och korsar hellre gatan.

Våra promenader ger också trots allt samma slags bild som den tillfällige turisterna får. Det kräver stor inlevelse att ana livet, kanske i caféet där kön till fikabrödet är lång för de dolda kontorens arbetsplatser uppe i husen. Men tillfälliga bilder och händelser adderar sig. Någon frågar om adressen, någon halkar och behöver hjälp. Andra möter man så ofta att man hälsar eller börjar kommenterande samtal. Självklart finns där ett inre liv som vandraren aldrig ser. Jag arbetar på Rörstrandsgatan och har obekanta vänner långt utanför tomtgränsen – mammor och barn, matställen, foto, läderhandeln och alla andra!

ST: Staden upplevs tydligt på skilda sätt. Att våra avsikter, intentioner, färger vår uppmärksamhet och får oss att göra ett urval bland upplevelsorna påtalas av fenomenologerna. Att vår egen färdriktning är så betydelsefull, bland annat beroende på vårt förhållande till solljuset, är åtminstone för mig en överraskande upptäckt. Vi har funnit många detaljer som illustrerar hur våra skilda perspektivpunkter inverkar. Du möter till exempel hushörnen kring Rörstrandsgatans mynning som en portal, vilket gör att du lägger märke till ljusklockan på den ena fasaden, vilken befinner sig i synfältets periferi för mig när jag kommer från andra hållet. Däremot blir det lilla tornet jag tidigare nämnde en viktig markering för den vidgning mot Vasaparkens rymd som möter mig, i perspektiv och motljus. För dig är den en detalj bland andra. Du nämner den yttre bilden och den inre verkligheten i stadslivet – till detta skulle jag vilja lägga den egna inre erfarenheten, internaliseringen. Denna är troligen mycket viktig och svår att komma åt.

Din iakttagelse av svenskens odisciplinerade beteende som gångtrafikanter skulle kunna tyda på en kulturegendomlighet som, om jag skall tillåta mig att spekulera en smula, skulle kunna hänga samman med att det inte är så länge sedan vi lämnade vårt fria strövande i skog och mark. Kanske är det så att vår uppfattning av allemansrätten sitter så starkt i ryggraden att vi bara är beredda att uppmärksamma synliga hinder och dessutom på ett

osystematiskt sätt. Om detta är sant borde det ha stora konsekvenser för vårt sätt att uppfatta staden och för hur denna borde vara uppbyggd för att passa oss. Frågeställningen leder naturligtvis alldeles för långt ut i en diskussion om vårt behov av frihet respektive säkerhet, begrepp som är centrala både för vår uppfattning av platsen och av samhället i stort.

Noter

- ¹ Läkarhuset, uppf 1964, arkitekt Ancker, Gate, Lindegren.
- ² Stadsbiblioteket, uppf 1927, arkitekt Erik Gunnar Asplund.
- ³ Gustaf Vasa kyrka, uppf 1906, arkitekt Agi Lindgren.
- ⁴ Engelbrektskyrkan, uppf 1914, arkitekt Lars Israel Wahlman.
- ⁵ Arkitekturskolan, KTH, uppf 1969, arkitekt Gunnar Henriksson.
- ⁶ Spårväghallarna, uppf 1877, arkitekt A E Melander (fasader).
- ⁷ Regeringsgatan 90, 1864, arkitekt okänd.
- ⁸ Sankt Eriksplan 1, uppf 1928, arkitekt Höög och Morssing.
- ⁹ Torsgatan 19-23, uppf 1949, arkitekt Ivar och Anders Tengbom.
- ¹⁰ Odengatan 76, uppf 1927, arkitekt Erik Lallerstedt.
- ¹¹ Rörstrandsgatan 7, uppf 1930, arkitekt Birger Jonsson.
- ¹² Karlbergs slott, uppf 1670-1793, arkitekt J de la Vallée, C C Gjörwell.
- ¹³ Stockholms observatorium, uppf 1753, arkitekt Carl Hårleman.
- ¹⁴ Adolf Fredriks kyrka, uppf 1783, arkitekt C F Adelcrantz.
- ¹⁵ Ulriksdals teater, ombyggd 1758, arkitekt C F Adelcrantz.
- ¹⁶ Johannes kyrka, uppf 1890, arkitekt Carl Möller.

Litteratur

- Rolf Bergh, *Mellanrummet*, 11 uppsatser del I - IV, KTH, Stockholm 1978.
- David Canter, *The Psychology of Place*, London 1977.
- N Humphrey, "Natural Aesthetics", Peter Smith, "Urban Aesthetics", ingår i Byron Mikelides (ed), *Architecture for People*, New York 1980.
- Christian Norberg-Schulz, *Genius Loci, Towards a Phenomenology of Architecture*, (1979) London 1980.
- E Relph, *Place and placelessness*, London 1976.
- David Seamon, *The Phenomenological Contribution to Environmental Psychology*, *Journal of Environmental Psychology*, (1982) 2, s 119-140.
- Gustaf Strengell, *Staden som konstverk*, Helsingfors 1922.
- Sören Thurell, "Några av dagens innerstadsproblem", i Bengt O H Johansson, Fredrik von Platen & Sören Thurell, *Staden i retur, om stenstadens förfall och återanvändning*, Stockholm 1970, s 90 - 101.
- Yi-Fu Tuan, *Space and place, The Perspective of Experience*, London 1977.

Illustrationer

- RB: 2-7, 10, 15, 16;
ST: 8, 9, 11-14.